

**РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1905-1907 рр.:
ПРОЯВ ПРОТЕСТУ ЧИ ЗЛОЧИННОСТІ
(на матеріалах Сумщини)**

Для подій 1905-1907 рр. характерна велика кількість різного роду виступів-протестів. Це були як мирні страйки з різними соціальними та політичними вимогами, так і більш радикальні дії - погроми, пограбування і навіть вбивства. Ситуація в цей період набула дуже загрозливого характеру. Стали частішати напади на представників поліції, яких терористи вбивали, роззброювали. Влада розуміла, в якій небезпеці опинилися поліцейські в центрах активності радикалів та анархістів, а також на окраїнах імперії. Було прийняте рішення використовувати армію для захисту поліції. Інколи одного городового, який охороняв банк, пошту, земство чи казначейство, в свою чергу охороняли три солдати. Військовими частинами охоронялися поліцейські дільниці¹.

Радикально налаштовані політичні сили часто вдавалися до терористичних дій, нехтуючи агітаційними засобами впливу на населення. Вони намагалися отримати миттєвий результат, а пропаганда такого результату не давала. Інколи такі жорстокі дії з боку радикалів пасивно підтримувалися населенням і, зокрема, навіть представниками ліберально налаштованої інтелігенції.

Але згодом, коли страждати від терористичних актів стали не тільки представники державної влади, але й прості громадяни, ставлення до радикально налаштованих "революціонерів" помітно погіршилося. Населення все частіше співпрацювало з органами поліції і видавало терористів владі².

З метою придушення революційних виступів в м.Суми та повіті, як і в багатьох інших місцевостях країни, 23 грудня 1905 р. був запроваджений військовий стан і призначено тимчасового генерал-губернатора. Ліквідували ж цю посаду лише на початку 1907 р. Існує навіть рапорт сумського повітового ісправника від 27 грудня 1905 р. тимчасовому генерал-губернатору. В документі ісправник зазначає, що найбільш загрозливе становище склалося у сс.Яструбине, Терешківка, Вири, Павлівка, мм.Суми, Білопілля. За різними даними, вся ліва сторона с.Терешківка під керівництвом Овчаренка та братів Чайкіних збиралася чинити опір при появі

військових, у м.Білопілья в земському землеробському училищі нібито переховували зброю (пропонувалося провести тут обшук), в Сумах визнавалося за необхідне обшукати відомих поліції неблагонадійних у політичному плані робочих Бельгійського заводу, які, за різними даними, зберігали зброю. Ісправник наголошував також на тому, що повторно обшукати треба всі будівлі земської управи та земської лікарні³.

Тільки з цього видно, що органи поліції повинні були не тільки контролювати та попереджувати незаконні дії населення (в тому числі й революційні виступи), але й проводити постійні обшуки, оглядати житлові та нежитлові приміщення на предмет зберігання в них зброї тощо.

Наприкінці травня 1905 р. почалися хвилювання серед селян Лебединського повіту. Однією з перших була забастовка селян-робітників в економії генерал-майора Глазенапа при с.Василівка на кордоні з Полтавською губернією.

Потім рух охопив сс.Дмитріївка, Зеленківка, Грунь, Андріївка, Михайлівка, Луциківка, Марківка, хут.Камарицький, Товсте (нині - с.Товста), Козельне, Вільшани. У перших числах червня селяни с.Дмитріївка почали потраву пасовищ економії графа М.М.Толстого, чинивши опір об'їзникам, які намагалися запобігти їхнім діям.

8 червня селяни сс.Михайлівка й Олександрівка Михайлівської волості побили і розігнали робітників степової економії графа Капніста, які відмовилися підтримати забастовку. В цей же день, близько 23.00 натовп селян пішов до економії вдови генерал-майора Булатовича в с.Луциківка, яка вже давно ворогувала з місцевими селянами. Увірвавшись до будинку Булатович, яка була відсутня, вони розгромили всі меблі та інше майно, після чого підпалили його. В результаті згорів увесь будинок. Наступного дня були спалені надвірні будівлі та комори Булатович, викрадене все зерно.

В цей же час до Марківки з півсотнею козаків прибув лебединський повітовий ісправник, якого населення зустріло досить вороже. Ісправник наказав козакам охороняти винокурений завод Величка, щоб запобігти розкраданню спирту селянами.

Під час просування до заводу козаків зустріли селяни з камінням. Кількох чоловік було поранено. Величко, який намагався заспокоїти натовп, теж отримав поранення каменем в голову.

Незважаючи на присутність охорони, селяни все ж спалили на заводі сарай і розгромили два селянські будинки в с.Марківка, власники яких ухилилися від участі у безпорядках.

Вночі на 10 червня на хут.Камарицьке Товстянської волості в економії князів Щербатових була розгромлена економічна контора. Стражнику Сліпченку були нанесені тяжкі тілесні ушкодження, постраждали також урядник Шумін і стражник Стрельченко. Селяни потравили поля, а звідти, озброєні вилами та сокирами, пішли до будинків селян с.Товсте Івана та Павла Большакових, які володіли 40 десятинами землі і повністю розгромили їх. Потім вони спалили амбар Вайлович-Сянотенського, де знаходилася парова машина, землеробські знаряддя, що належали Омельченку та дружині купця Домні Кононенко.

Подібних прикладів селянських виступів було набагато більше. В результаті цього вже 11 червня в Лебединському повіті було зосереджено 4 ескадрони драгун і 2 сотні козаків, розташованих у Лебедині (1-й ескадрон на випадок виникнення безпорядків у південній частині повіту), Михайлівці, Марківці, Вільшанах, Товстому і Тернах⁴.

Були випадки заворушень, які закінчувалися мирним шляхом. Відомості про такі ситуації теж обов'язково поступали в департамент поліції. Наприклад, вночі з 19 на 20 вересня 1905 р. робітники Мезенівського цукрового заводу товариства Бродського Охтирського повіту в кількості 400 осіб припинили працювати і стали вимагати введення третьої зміни, погрожуючи виступами. Директор заводу Янчинський запропонував робітникам додаткову оплату замість третьої зміни. Людей це задовольнило і вони, не порушуючи порядку, продовжили працювати⁵.

У сільських місцевостях, окрім відкритих виступів селян з висуванням вимог, часто застосовувалися підпали та погроми маєтків, псування майна тощо. Наприклад, 11 жовтня 1905 р. князь Щербатов скаржився роменському ісправнику і звертався до нього з проханням захистити Хоружевську і Бабинську економії від щоденних підпалів. Вказується, що в Хоружівці згоріли дві скирди солом, на Бабині - клуня, а вночі на 11 жовтня - скотний двір.

В середині грудня 1905 р. в Сумах був заарештований відомий агітатор А.Щербаков. Спроба поліцейських органів зберегти в таємниці цей арешт не вдалася. Два околоточних наглядача, які супроводжували Щербакова, знехтували вказівкою

сумського ісправника і доставили заарештованого до поліцейського управління, пройшовши при цьому головною вулицею, через базар, розмовляючи з перехожими. Всі правила конспірації були порушені.

Це призвело до того, що поліцейська влада ледве встигла відправити Щербакова до в'язниці, як приміщення поліцейського управління було оточене великою кількістю людей: селян і жителів Лебедина, які вимагали звільнення ув'язненого і намагалися розгромити управління. Перший наступ натовпу був відбитий 12 піхотними солдатами, які знаходилися в цьому приміщенні, та невеликою командою стражників і городових.

Повітовий ісправник Лебедина викликав підрозділ драгун (27 чоловік з офіцером), який прибув до міста своєчасно. Драгуни відразу почали атакувати бастуючих, які вже збиралися йти штурмом на в'язницю аби визволити Щербака. Військові застосували шашки, багнети і приклади. З натовпу, який зріс до 3-5 тисяч осіб, полетіло каміння, будувалися барикади. Двічі натовп був розігнаний, але потім збирався знову. Нарешті, коли піхотинці збиралися застосувати вогнепальну зброю, в перших рядах бастуючі виставили маленьких дітей. В таких умовах, звичайно, військові вогонь не відкрили. Поранених холодною зброєю та кіннями, за даними повітового ісправника, було досить багато, але офіційно було оголошено про 12 постраждалих⁶.

Відомий також той факт, що селяни громили не тільки маєтки та підприємства, травили пасовища, вирубували ліси, захоплювали землі поміщиків та підприємців. Вони робили те ж саме з землями, пасовищами, лісовими угіддями, майном, що належали церкві. Так, сумський єпископ Євгеній 7 січня 1906 р. скаржився харківському губернатору на те, що селяни вирубують ліс в дачах Ряснянського Свято-Дмитріївського монастиря, у житлових приміщеннях монастиря вибивають вікна, забирають сіно й солому. Місцева поліція ніяких заходів не вживала.

Селяни с.Рясне, дивлячись на таку бездіяльність і попустительство з боку влади, 15 грудня 1905 р. прийшли з підводами до монастирського водяного млина і самовільно почали молоти награбоване в економії Шультеса зерно, монастирський хліб з млина забрали. Потім, озброєні ломами і кілками, вони увірвалися до монастирського господарчого двору, розігнали монахів та сторожів, завдавши деяким з них (в тому числі ієромонаху Северіану) тілесних ушкоджень. Далі селяни розбили

вікна, пограбували келії монахів та сарай, де зберігалося сільськогосподарське знаряддя і продукти. Єпископ при цьому просив губернатора вжити заходів щодо охорони спокою і захисту монастиря та його майна⁷.

В 1906 р. ситуація майже не поліпшилася. Виступи робітників і селян, що часто супроводжувалися погромами, грабежами, підпалами тощо продовжувалися. Поміщик Охтирського повіту Кондратьєв надіслав телеграму харківському губернатору від 15 червня 1906 р. з наступним текстом: *"Вооруженные крестьяне с.Угроед Ахтырского [уезда] продолжают рубить, скашивают, спасывают лес, сенокосы и посевы. Служащих и рабочих избивают, угрожают уничтожением всего. Охранять и работать невозможно. Прошу у вашего превосходительства помощи во избежание серьезных последствий"*⁸.

З 28 червня по 1 липня 1906 р. в сс.Руднівка та Рогізне Сумського повіту селянські виступи досягли такого розмаху, що із Сум був викликаний загін кінних поліцейських стражників з 45 осіб на чолі з поручиком Жолтановським. Опір селян був настільки енильним, що на допомогу поліції були викликані 2 ескадрони драгун. Виступ селян був придушений. Вони видали зачинщиків, розійшлися по домівках, повернули захоплену під час зіткнення з поліцією зброю (гвинтівку і револьвер). Постраждали 3 поліцейських і 3 селянина. Департамент поліції доповів, що при придушенні селян стражники не дотрималися правил, встановлених для дій в подібних ситуаціях⁹.

Мала місце велика кількість терористичних дій. З боку вони виглядали як революційні акції, але насправді злочинці таким чином переслідували і свої власні цілі. Сумський тимчасовий генерал-губернатор Ходорович телеграфував міністру внутрішніх справ 21 березня 1906 р. про те, що 20 березня у приміщенні Товариства взаємного кредиту земства була виявлена бомба. Фітіль встигла загасити, але й зловмисник встиг втекти. Генерал-губернатор просив виділити гроші помічнику начальника жандармського управління в Сумах та ісправнику з причини неможливості попереджувати і розкривати серйозні злочини при існуючому воєнному положенні. Розслідування даного випадку показало, що метою, яку переслідували злочинці, було викрадення банківських грошей¹⁰.

За тиждень до цих подій (14 березня) в канцелярію Ходоровича надійшла телеграма від губернатора Пешкова. В ній харківський губернатор попереджав про можливий замах, що готується на Ходоровича, повітову адміністрацію і жандармського офіцера. Пропонувалося вжити заходів щодо запобігання цьому. Наголошувалося в телеграмі і на необхідності охороняти патрулюванням вночі та постійним нарядом вдень казначейство, ощадні каси та банківські установи¹¹.

Нестача кадрів у поліції в цей період була однією з причин низької ефективності роботи правоохоронних органів. Оперативно реагувати на протизаконні дії було все важче, особливо, коли одночасно злочини скоювалися в різних пунктах повіту, волості тощо. Відома велика кількість скарг на таке становище з проханнями виділити кошти на утримання поліцейської агентури або розширити штат працівників поліції. Помічник начальника харківського губернського жандармського управління в Сумському повіті звертався з такими проханнями до тимчасового генерал-губернатора м.Суми, який, у свою чергу, звертався до харківського губернатора та у Міністерство внутрішніх справ. Але ситуація фактично не змінювалася на краще.

Вже після того, як 22 жовтня 1905 р. у м.Суми та повіті був оголошений военний стан, тимчасовий генерал-губернатор Сум влітку 1906 р. отримав з Міністерства внутрішніх справ (по Департаменту поліції) повноваження висилати окремих осіб у внутрішні губернії імперії з обов'язковим попередженням про це міністра внутрішніх справ для встановлення за ними поліцейського нагляду на термін, не більший воєнного стану¹².

В таких складних умовах поліцейсько-каральна діяльність держави повинна була бути максимально виважена. Найменша спроба проведення активних репресивних заходів проти справжніх і псевдореволюціонерів могла лише обурити населення та погіршити ситуацію. В той же час пасивність з боку поліції могла відіграти таку ж саму роль.

У такій ситуації в багатьох регіонах імперії, в тому числі й на Сумщині, діяли військово-польові суди. При цьому їхня діяльність була суворо регламентована. Особи, які скоїли протиправну дію (злочин) не обов'язково засуджувалися саме військово-польовим судом. Радою Міністрів був прийнятий спеціальний циркуляр, в якому вказувалося, хто саме підлягає засудженню в такому суді. Цей документ був розісланий генерал-

губернаторам, губернаторам, градоначальникам у жовтні 1906 р. Циркуляр був розісланий з метою "...в устраниenie различного понимания закона в отдельных местностях...". Тут говорилося, що військово-польовим судом можуть бути засуджені "...по особому каждый раз распоряжению подлежащей власти, только лица: а) учинившие убийство, разбой, грабеж и нападение на часового или военный караул, а также вооруженное сопротивление властям и нападение на чинов войск и полиции и на всех вообще должностных лиц и б) изобличенные в противозаконном изготовлении, приобретении, хранении, ношении и сбыте взрывчатых веществ или снарядов".

Причому засудженню підлягали лише ті особи, докази скоєння злочину якими є абсолютно очевидними і не підлягають сумніву - "...когда обвинение может быть основано на достоверных и не требующих особой проверки данных, а следовательно, главным образом, если преступник задержан или застигнут на месте преступления, при самом совершении последнего или непосредственно по его учинении". Самі ж генерал-губернатори, губернатори та інші особи, що мають таку владу, не повинні заздалегідь визначати приналежність певних категорій справ відомству військово-польових судів. Їм належало уважно вивчити справу, аби винести справедливе рішення - чи підлягає порушник засудженню за законами воєнного часу.

В той же час, якщо людину засуджено саме військово-польовим судом, то вирок, винесений ним, ні якою мірою не міг бути відмінений. Вважалося неприпустимим подавати таку справу на повторний розгляд¹³.

Таким чином, не дивлячись на всю суворість законів і покарань, ними передбачених, далеко не всі протизаконні дії каралися жорсткими законами воєнного часу (розповсюдженим покаранням за цими законами була смертна кара). Це підтверджується дуже незначною кількістю смертних вироків в цей період на території нашого краю. Неповнолітні від 17 років також могли бути засуджені до смертної кари¹⁴.

Вироки військово-польового суду виконувалися відразу після їх винесення. При цьому, хоча в законі й не було прямої вказівки про співпрацю в цій справі з боку цивільної влади, "...но отсутствие прямого о сем упоминания, конечно, не освобождает гражданскую власть от обязанности оказывать такое содействие".

В основному, така співпраця проявлялася при виборі місця для виконання смертних вироків, перевезенні засуджених до місця виконання вироку¹⁵.

Представники поліції в цей неспокійний час революції повинні були боротися також з проявами саботажу. Прикладом цього може служити рапорт пристава 1-го стану Роменського повіту до роменського повітового ісправника. Пристав доповідав, що 4 червня 1907 р. вранці у с.Хоружівка, де кожного дня економічні службовці наймали робітників для економії князів Щербатова, Лівен та Гартмана, зібралися близько 700 робітників (чоловіків і жінок). Вони чекали прибуття економів, які повинні були оголосити кількість потрібних працівників і суму поденної плати.

Коли з'явилися економі і оголосили плату чоловікам 45 коп., а жінкам - 40 коп., то останні (їх було 400 осіб) зібралися піти на роботу. Але більшість чоловіків не погодилися з такою оплатою і не дозволили йти працювати ні жінкам, ні іншим чоловікам. Вони почали вимагати плати чоловікам 1 крб., а жінкам - 75 коп.

На такі вимоги представники власників економі не погодилися, і майже всі селяни розійшлися по домівках. Та частина чоловіків вирушила в економію князя Щербатова з метою відмовити працювати робітників, які там вже знаходилися (теж жителів с.Хоружівка). На шляху до економії їх зустрів урядник 6-ї дільниці Скорик, який пояснив селянам незаконність їхніх дій і запропонував розійтися по домівках або піти працювати. Після цього незадоволені хоружівці розійшлися.

15 вересня 1907 р. сумський повітовий ісправник Крижановський рапортував харківському губернатору, що 9 вересня прикажчик Корчаківської економії Марії Лещинської Г.Ф.Корчубут супроводжував з м.Суми до Павлівської економії на роботу близько 30 чоловік робітників-селян с.Почаєвої Дорогощанської волості, Грайворонського повіту. На шляху між селами Стецьківка та Писарівка на них напали селяни с.Яструбине І.А.Майборода і М.І.Мороз й наказали робочим не їхати працювати, а повертатися додому.

Коли робочі відмовилися це робити і продовжили їхати, то яструбинці кинулися на них і почали бити. Незважаючи на це, робітники поїхали до Павлівської економії. 12 вересня зловмисники Майборода і Мороз були затримані.

Ісправник після проведеного дізнання просив у губернатора дозволу накласти на затриманих адміністративне стягнення¹⁶.

Окремою сторінкою революції 1905-1907 рр. були так звані експропріації. Деякі політичні сили навіть робили спробу офіційно обґрунтувати експропріації (партія соціалістів-революціонерів).

Восени 1906 р. Другий з'їзд цієї партії схвалив експропріацію грошей та зброї у держави. При цьому ставилися дві умови: революційні грабежі повинні відбуватися тільки під контролем обласних комітетів соціал-революціонерів і при цьому зброя могла використовуватися тільки проти поліцейських і жандармів¹⁷.

Реально зброя використовувалася проти мирного населення під час грабежів. Сама ж експропріація насправді була погано завуальованим грабунком державного і приватного майна і коштів.

Збитки держави від цих пограбувань були дуже значними. Але найбільше страждали приватні особи, тому що приватне майно охоронялося не так суворо, як державні установи. Деякі дослідники даного періоду справедливо називають такі дії "революціонерів" революційним бандитизмом.

Існує справа по звинуваченню селян с.Яструбине Лапенка, Майборода, Шаповалова та інших у намірі захопити гроші Княгининського цукрового заводу за 1908 р.

Сумський повітовий ісправник Крижановський доповідав прокурору Сумського окружного суду про те, що 13 червня він отримав агентурним шляхом свідчення, що деякі селяни с.Яструбине збираються вчинити збройний напад на касирів Княгининського цукрового заводу Лещинського, які збиралися 14 червня перевозити з Сум велику суму грошей (32 тис. крб.). При цьому агент вказав ісправнику і місце в лісі Іволжанської дачі, де зловмисники планували організувати засідку.

Прибувши на це місце 14 червня о 5 годині ранку, ісправник оточив його кінною стражею і обшукав. Злочинці, які вже знаходилися там, відкрили вогонь по представниках влади (чим себе і виявили). Їх було негайно затримано. У цих селян було вилучено дві бомби, револьвер "Браунінг" з двома обоймами, два залізні біча від приводу кінної молотилки, маски та інший одяг для переодягнення. Частина зброї вони встигли закинути в траву та болото, тому її пошук на момент донесення тривав.

Затриманих виявилось 8 чоловік - всі вони були жителями с.Яструбине: Ф.В.Лапенко, С.Ф.Майборода, І.А.Шаповалов, С.О.Утренко, Д.М.Охріменко, Д.Є.Майборода, М.В.Майборода і Д.С.Бусленко. Всіх було направлено на утримання до сумської

повітової в'язниці. Як вказував у документі Крижановський, деякі із затриманих селян були впізнані сторожами Писарівського волосного правління та міщанами Строн як грабіжники.

19 липня 1908 р. судовий слідчий 2-ї дільниці Сумського повіту розглянув рапорт сумського ісправника та, прийнявши до уваги пропозицію прокурора суду, постановив розпочати попереднє слідство за ознаками злочинів, передбаченими законодавством.

Під час слідства затримані були допитані. Лапенко стверджував, що в їх групі близько 50 чоловік із селян різних сіл. Метою їх є пограбування багатих людей. Організатором називався невідомий студент з Курська. Деякі з допитаних (М.В.Майборода, Бусленко) стверджували, що опинилися на місці скоєння злочину випадково.

Підозрюваних по цій справі проходило досить багато. Проведене попереднє слідство довело, що вказана група селян с.Яструбине брала участь у скоєнні інших злочинів.

Цікавим документом є лист прокурора сумського окружного суду до судового слідчого 2-ї дільниці Сумського повіту. В ньому йшлося про те, що начальник Головного військово-судового управління своїм розпорядженням від 7 липня 1908 р. (№2217) сповістив військового прокурора Київського військово-окружного суду, що Міністерство внутрішніх справ визнало за необхідне передати на розгляд військового суду винних для засудження їх за законами воєнного часу. При цьому називалися й інші злочини, скоєні цим угрупованням:

- 1) збройний напад в ніч на 22 квітня в хут.Гапоновщина на будинок міщан Олександра та Олексія Строн;
- 2) збройний напад в ніч на 3 травня в с.Писарівка на місцеве волосне правління;
- 3) збройний напад 4 червня на будинок дворянки Капітоліни Покотилової;
- 4) збройний опір чинам поліції 14 червня в гаю між хуторами Іволжино та Кияниця.

Злочинці понесли покарання за законами воєнного часу - частина була засуджена до вищої міри покарання, а інша частина - до великих термінів ув'язнення та висилки¹⁸.

З наведених прикладів видно, що велика кількість подій, що відбувалися під час революції 1905-1907 рр. не була проявом революційного протесту, а носила значною мірою кримінальний

характер. Поширення пограбувань та вбивств (інколи масових) не сприяло поширенню революційних ідей серед населення. В той же час масовість селянських та робітничих виступів відіграла свою роль і змусила уряд піти на поступки, одним з проявів яких стало скликання Державної Думи.

¹Гейфман А. Революционный террор в России 1894-1917. - М.: Крон-Пресс, 1997. - С.187.

²Там же. - С.64.

³Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905-1907 годов. Сборник документов и материалов. - Харьков, 1955. - С.322-323.

⁴Там же. - С.103-106.

⁵Там же. - С.153.

⁶Там же. - С.302-303.

⁷Там же. - С.333-334.

⁸Там же. - С.376.

⁹Там же. - С.388-389.

¹⁰Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.Р.2362. - Оп.1. - Спр.11. - Арк.5-8.

¹¹Там само. - Арк.11-12.

¹²Там само. - Арк.70.

¹³Там само. - Арк.112.

¹⁴Там само. - Арк.119.

¹⁵Там само. - Арк.120.

¹⁶Там само. - Арк.141.

¹⁷Гейфман А. Указ. соч. - С.110.

¹⁸ДАСО. - Ф.718. - Оп.1. - Спр.2.